

Az emberi tevékenység időszerkezetéről

Könyvének (*Determinizmus és ember lét*) ebben a részében (*A társadalmi determinizmus sajátosságairól* című I. fejezet 2. pontjáról van szó — ebből is csupán kivonatot közlünk) a szerző a társadalmi meghatározódás folyamatát vizsgálja az időbeliség szempontjából. Ebben az összefüggésben keres választ az időbeliségnek mint specifikusan társadalmi-emberi jelenségnek a természetére. Ezúttal tehát nem általában az „időről” mint létdimenzióról van szó, és nem is az ún. „fizikai időről”. A szerzőt kizárólag az érdekli a vizsgált vonatkozásban, hogy mi az a specifikum, ami a társadalmi-emberi létformát mint időmeghatározottságot — folyamatot, tartamot, irányt — jellemzi. A társadalmi, emberi idő kifejezés — az ún. fizikai időtől eltérően — mindenekelőtt ezt a sajátos formát jelöli.

Ákár az élő természet, akár az emberi létformára jellemző determinizmust vizsgáljuk, egyaránt arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az idő a meghatározódási folyamat egyik alapvető összetevője, illetve jellemzője. Persze bármilyen meghatározottságról lett legyen is szó, az idő semmiképpen sem hanyagolható el, annál kevésbé, mivel minden létezés végső soron időtartam, időbeli meghatározottság kérdése. Ám az élő organizmus esetében — miként már utaltunk rá — nem egyszerűen az időben való létezés értelmében merül fel az időbeliség problémája. Itt az időnek mint sajátos egymásutániságnak, mint meghatározott rendnek alapvető, döntő szerepe van a lét termelésében és újratermelésében. A célszerűség lényegében időbelileg strukturált szükségyszerűség, ami egyben azt is jelenti, hogy a viselkedést, az alkalmazkodást biztosító mechanizmusok szabályozásában az időtartam, az időszerkezet meghatározó funkciót tölt be. [...]

Az élő organizmus és a sajátos emberi gyakorlat időbelisége közötti minőségi különbség megragadásához megfelelő támpontot ismét csak a nembeli tevékenység jellegének az analógiája kínál. Ha az élő organizmus azonos élettevékenységével nem különbözteti meg magát attól, akkor ez a tény éppen arra utal, hogy számára az idő egy magával a léttel. Ezen a szinten nincs és nem is lehet szó az időnek önálló mozzanattá való elkülönüléséről. Az emberi létformára ezzel szemben éppen az jellemző, hogy a tevékenység nem oldódik fel a létezésben, hanem a „miként-lét” hordozójaként, a viselkedés, pontosabban a cselekvés számára viszonylag önálló tárgyává lesz. Képletesen szólva azt mondhatnánk, hogy az ember mintegy kilép az időből mint pusztá létezésből, és egy olyan sajátos tartamot hoz létre, amely viszonylag rajta kívül létezik, amelyhez tehát ő maga egyénileg cselekvően viszonyulhat.

A tárgyasulás lényegében nem más, mint a sajátosan társadalmi-emberi idő termelése. A megmunkált tárgyban a tevékenység mintegy megköti, rögzíti a tartamot, történelmet sűrít a tárgyakba, és ezzel egyszersmind megteremtí a maga tárgyi történelmét. [...]

Az élő organizmus egyszerűen egyidejű azzal a biológiai történelemmel, amely szervezetében, szervezetségében és szerveiben a szó szoros értelmében megtestesül. Az ember számára viszont ez a külső tárgyi történelem csupán a múlt, amelyre mintegy ráépíti a maga élő történelmét oly módon, hogy eszközül használja fel ezt a múltat az új történés kimunkálásához. Ezért, szemben az élő organizmussal, amelynek a szintjén a változás mindig valamilyen külső, számára véletlenszerű meghatározottság eredménye, az ember esetében magának a létformának a belső lényegéből következik a fejlődés szükségyszerű folyamata. Itt a minőségi átalakulás, a haladás már nem egyszerűen az alkalmazkodás természetyszerű következménye, hanem alapvető létmód, a viselkedés, illetve a cselekvés jövőre-irányultságának szükségyszerű velejárója.

Nem vitás, hogy az állat célszerű viselkedése is bizonyos értelemben jövőre-orientált, csakohy itt a jövő nem több az előlegezett okozatnál, illetve a negatív anticipált eredményél. Az állat ösztönös viselkedését megalapozó célszerűségi mechanizmus egyszerűen a visszajára fordítja az oksági viszonyt, a szükségszerű folyamat időirányát: maga a lét anticipált formaként a jövő felől tételeződik. Ezért nem is lehet szó az időnek mint új viszonynak a termeléséről. Márpedig

az ember nembeli sajátosságát kifejező tárgyasulás valójában nem más, mint időtermelés. Ahol pedig az idő termelése a létforma szerves mozzanata, szükségszerű tartozéka, ott minőségileg újfajta viszonyal van dolgunk: az idő feletti rendelkezés meghatározó mozzanattalval. [...]

Már önmagában az idő termelésének a ténye azt jelzi, hogy ezen a szinten az idő meghatározó szerepe lényegileg másként vetődik fel. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy ezáltal az idő már nem annyira a környezeti feltételektől való függést hordozza, közvetíti, szabályozza és rendezi át, hanem sokkal inkább a függés fel-lazításának, bizonyos értelemben feloldásának az eszköze, szabályozója. Éppen ez a sajátosság jelzi azt, hogy most már nem az időnek *mint létnek* a szabályozásáról, önszabályozódásáról, hanem a „miként-lét“-nek a szervezéséről van szó. [...]

Az idő termelése (tehát) egyet jelent azzal, hogy a pusztá létezésen túl adva van az idő mint külön mozzanat, mint szabad cselekvési tér. Más szóval adva van a lehetőség, vagy inkább a potencialitás, az időnek mint eljövendő létnek, mint szándékoltt létnek a szabályozására. Röviden azt mondhatjuk, hogy az emberi létformára jellemző determinizmus egyik megkülönböztető jegye éppen abban jut kifejezésre, hogy az idő az önmeghatározás eszköze lett. [...]

Aligha szorul tehát bizonyításra, hogy a társadalmi idő, illetve időmeghatározottság szerkezetének vizsgálatában, megértésében az időbeliség termelésének sajátosságából kell kiindulni. [...] Maga az a körülmény, hogy az ember a tárgyasulás révén egyszersmind magát mint szubjektumot termeli, arra utal, hogy az időnek tárgyasult alakja egyet jelent szubjektív mozzanat formájában való létezésével. Természetesen a két forma viszonya maga is sajátos időviszony, hiszen a múlt, jelen és jövő mozzanatainak együttlétét tételezi fel. [...]

Perdöntő jelentőségű az időstruktúra sajátos alakulásában magának a tárgyasulásnak a jellege, történelmi formája.

1. Mindaddig, amíg a termelés objektív célja a használati érték termelése — és a tőkés tulajdont megelőző alakulatokban ez a forma az uralkodó —, a társadalmi idő termelése egyet jelent magának a természeti közösségnek a termelésével, illetve újratermelésével. Ezen a történelmi fokon az idő mint tárgyaság csupán konkrét formában van jelen, és végső soron csak átmeneti mozzanatot képvisel. A múlt-, jelen- és jövőmozzanatok egységében, azaz pontosabban természetes egyidejűségében a tevékenység természeti korlátozottsága jut kifejezésre. [...] Ebben az értelemben az egyidejűség az egész lét (a közösség, a munkamegosztás stb.) természeti meghatározottságát megtestesítő múlt uralmát nyugtazza. Ezt a sajátosságot tükrözi a korra jellemző időtudat is. „Ebben a tudati rendszerben — írja A. J. Gurevics — nem vált ki érdeklődést, ami új, egyedül az marad fenn, ami valamely már megtörtént dolog ismétlése, ami az idők kezdetéhez vezet vissza. Ilyen beállítódás mellett be kell ismernünk az idő »időnkívüliségét«. A megtörtént és a történet nem különül el világosan, minthogy a múlt újra és újra visszatér, életre kel, a jelen valóságos részévé válik.“⁴¹

A termelésnek használati értékre irányultságában kifejezésre jut az idővel való rendelkezés természeti korlátozottsága, amennyiben e rendelkezés valóságos tartalma nem más, mint a természetileg behatárolt használat. A használati érték kész, konkrét meghatározottság, és ebben a tárgyaságában az időt is mint természeti meghatározottságot hordozza. A konkrét közösség is az időt mint természeti határt testesíti meg, amely az egyéni létezés elvi és gyakorlati határait is megvonja. Igaz, a közösségnek, azaz az idő szubjektív formájának az uralma a tárgyi forma felett azt a következtetést sugalmazza, hogy itt a jelen a meghatározó mozzanat a múlttal szemben. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez ugyanakkor a lényegében természeti közösség uralmát jelenti a társadalmi időt termelő tevékenység felett, és ebben az értelemben az időnek mint konkrét szubjektív létnek az elsődlegessége a tárgyasult, illetve tárgyasuló idővel szemben valójában a meglét, a múlt, az önmagával való azonosság, az állandóság, — tehát az „időtlenység“ — mozzanatainak a meghatározó szerepét nyugtazza a jelen, tehát az alakulás, a mássá-levés folyamatával szemben.

Noha a használati értékre irányultság egyfelől és az adott konkrét természeti közösség újratermelési szükségleteinek való közvetlen alárendeltség másfelől egy és ugyanazon időstruktúrát tételezett fel, mégsem beszélhetünk egységes társadalmi időbeliségről, annál kevésbé, mivel a munkamegosztás és a csere fejlődésével hovatovább teret hódít az árutermelés. Márpedig ez a folyamat szükségszerűen együtt jár a konkrét és az elvont munka, tehát a konkrét és az elvont idő mind határozottabb elkülönülésével, ami már önmagában is jelzi, hogy a természeti közösségnek meghatározott társadalmi időstruktúra-minőségében való újratermelése egyszersmind ennek az időstruktúrának az átrendezése. vagyis a közösségnek a felbomlasztása is. „Ily módon a régi közösség fenntartása — írta Marx —

magában foglalja azoknak a feltételeknek a lerombolását, amelyeken nyugszik, átcsap az ellenkezőjébe.“ Egy másik helyen pedig a régi közösségek felbomlásának, az egyén mint önálló egyén létrejöttének a folyamatát vizsgálva, megállapítja: „Ennek az elkülönülésnek egyik fő eszköze maga a csere. A csere fölöslegessé teszi a csordarendszert és felbomlasztja azt.“²

2. Az ártermelés elterjedése és uralkodó formává izmosodása egyet jelent magának a termelés objektív céljának a megváltozásával. A cél most már objektíve nem valamely meghatározott szükséglet kielégítésére szolgáló használati érték előállítására — ez a mozzanat most már csak eszköz —, hanem magának az értéknek mint értéknek a termelése. Amennyiben az értékben maga az elvont munka, azaz elvont társadalmi idő testesül meg, annyiban ezen a szinten tanúi vagyunk az elvont társadalmi idő közvetlen tárgyi létrejöttének. Hiszen nyilvánvaló, hogy mihelyt a tárgyasulás magára az értékre irányul, az eredmény nem lehet más, mint magának az elvont időnek a maga közvetlenségében való tárgyasulása. Persze a folyamat maga nem közvetlen, a tevékenységnek továbbra is át kell mennie a konkrét használati értékekben való tárgyasulás fázisán, de ez most már nem magának a tulajdonképpeni tárgyasulásnak a mozzanata, csupán átmeneti, közvetítő forma a tulajdonképpeni tárgyasulás folyamatában. A tárgyasulás meghatározó mozzanata, kiteljesedése a használati értékek átlényegülése pénzzé. Ezzel létrejön az idő mint elvont társadalmi tárgyiaság. Amennyiben a pénzben maga az elvont társadalmi idő ölt sajátos tárgyiaságot, annyiban az idő most már objektíve leválasztható az emberi tevékenységről, elkülöníthető attól, és ezzel mintegy önálló létet nyer. Az ember pedig a maga részéről most már közvetlenül viszonyulhat az elvont időhöz mint tőle független, vele szembenálló tárgyhoz. Rendelkezhet vele, mint akármely más konkrét tárggyal.

A használati értékre irányuló termelés esetében az idő közvetlenül csupán mint konkrét meghatározottság tárgyasul, itt viszont a tárgyasulásnak egy merőben más folyamatával van dolgunk, ahol is a termék előállítására fordított idő a pénz formájában újra megjelenik önálló alakban. Voltaképpen a megtermelt társadalmi idő mint cél — hiszen a tevékenység objektíve erre irányult — éppen a pénzben találja meg tárgyiaságának egyéni formáját. Az idő úgy lép eléünk itt, mint tárgyi közvetlenség. Benne mintegy rögzül maga az elvont idő mint megszilárdult tartam. Henri Bergson a társadalmi idő egyik sajátosságát abban jelölte meg, hogy az nem megy át térbe, mint az egzakt tudományok által vizsgált fizikai idő. Szerinte az emberi idő viszonylatában a tartam nem más, mint „formák feltalálása, alkotása, valami abszolút új folytonos kidolgozása“.^{3*} Számára tehát nem létezik a társadalmi idő a maga objektív folyamat mivoltában, és így nem is ismerheti fel azt a sajátosságát, hogy a tartam itt is átmehet sajátos térbe, objektíve rögzülhet, megszilárdulhat.

Azzal tehát, hogy kézzelfogható tárgyi formát ölt, az idő közvetlenül elsajátítható, tárolható, halmozható, átruházható lesz. Ezt a különös lényegét csakis akkor ragadhatjuk meg, ha a társadalmi időnek a termelhetőségéből, azaz a tárgyasulás folyamatában és közvetítésével történő létrejöttéből indulunk ki. Henri Guitton francia közgazdász például úgy véli, hogy az idő „láthatatlan, tapinthatatlan. Nem termelhető, csupán áthelyezhető egyik tevékenységből a másikba“. Innen aztán szükségképpen ahhoz a következtetéshez jut el, hogy az idő „anyagtalan. Nem sajátítható el és nem is tárolható.“⁴ Aligha vitás, hogy ez a szemlélet elsikasztja a társadalmi idő valódi lényegét, sajátosságát, és ezért képtelen megmagyarázni az embernek az időhöz mint tulajdon tevékenységének a tárgyához való viszonyát.

Az elvont társadalmi időnek pénz alakjában történt közvetlen tárgyi lecsapódása, illetve e folyamat általánosulása szükségképpen együtt járt az egyidejűség átrendeződésével. Ha a természeti közösségen alapuló termelés történelmi szintjén múlt, jelen, jövő egyidejűsége az időtermelés konkrét természeti meghatározottságát fejezte ki, ezáltal az egyidejűség elvont tárgyi meghatározódást jelent. Ott a múlt meghatározó szerepe a természeti közösség uralmában öltött testet; itt a pénz, a tárgyi jelenné varázsoltságot szubjektív múlt elvont formában előlegezi a jövőt. Ott az egyidejűség nem zárja ki a folytonosságot, a kontinuitást, az egy-

* „Keressük önmagunk legmélyében azt a pontot — írja Bergson —, hol a saját életünkön legbelül vagyunk. Akkor a tiszta tartamba merülünk, oly tartamba, hol a folyton menetelő múlt szüntelenül új jövővé terhesedik.“ Következésképp szerinte a pszichikai realitás legmélyebb rétege a tartam; minthogy azonban a tartam magának az életnek is a legadekvátább kifejezése, ezért az életet magát is pszichológiai, és nem társadalmilag értelmezi. „Az élet valójában lélektani rendű — állapítja meg —, s a lelki-személye egymásba hatoló tagok sokaságát foglalni magába... De ami lélektani természetű, az nem illeszthető pontosan a térre, sem teljesen be nem férhet az értés kategóriájába.“ (H. Bergson: Teremtő fejlődés. Bp., 1930. 184., 235. Lásd még a bergsoni időszemléletéről P. P. Gajdenko: Az idő kategóriája a XX. századi Európa polgári történelemfilozófiájában. Történelem és filozófia. Bp., 1974.)

másutániságot, ellenkezőleg, éppen a természeti közösség termelésének és újratermelésének kontinuitásában valósul meg; itt a kontinuitás megszakad, hiszen a pénz magát a diszkontinuitás mozzanatát rögzíti. Mint ahogy a pénzzel a csere-folyamat két külön fázisra osztozik, külön eladásra, amely ugyanakkor nem vétel, és külön vételre, amely ugyanakkor nem eladás, ugyanúgy magát a tárgyasulást mint időtermelést is két külön mozzanatra hasítja: egyfelől az időnek mint elvont tárgyi formának a termelésére, amely egyidejűleg nem szubjektív időforma, másfelől a szubjektív időforma teremtésére, amely egyidejűleg az elvont tárgyiség elvesztése.

A pénzben tárgyi formát öltő diszkontinuitás momentum magában a meghatározódás folyamatában jelentkező sajátos mutációt fémjelez. Ha korábban a meghatározódás azonos volt a természeti közösség termelésének és újratermelésének viszonylag egységes, kontinuum folyamatával — és ennyiben a meghatározódás egyben természetes önmeghatározás is volt —, most a meghatározódás elveszti kontinuitás jellegét, mégpedig oly módon, hogy a folyamat megszakadása egyidejűleg magának az időnek mint elvont meghatározottságnak az önállósulása. Az idő ebben az elvont tárgyi formában minőségileg semleges, közömbös, a meghatározottságot csupán mennyiségként hordozza. Ezzel az idő mint meghatározottság közvetlen egyéni jelentőséget nyer. Az elvont társadalmi idő és a konkrét egyéni idő viszonya lesz a meghatározódás fő tartalma. Szükségképpen jelentkezik tehát e viszony szabályozásának az igénye, ami többek közt éppen a racionalizmusban mint magatartásmódban jutott kifejezésre.*

3. A diszkontinuitás mozzanatának önállósulásával és a közvetlenül elvont tárgyi idő mennyiségi felhalmozódásával lényegében létrejönnek egy minőségileg új időstruktúra kialakulásának a lehetőségét és szükségességét meghatározó feltételek. Végso fokon a pusztán tárgyi időforma önállósulása önmagában is jelzi, hogy olyan új helyzettel van dolgunk, amelyben az időnek mint tárgyi formának és mint szubjektivitásnak a korábbi egysége megbomlott. Pontosabban szólva, az időtermelő tevékenység a tisztán tárgyi formára való irányultsága olyan végpontot involvál, amely önmagában már nem képez — nem képezhet — egyidejűleg új kiindulópontot, hiszen a társadalmi idő valósága, objektivitása nem lehet más, csak maga a tevékenység, a pénz ellenben a tevékenységnek pusztán elvont formai általánosságát jelképezi. Formai önmagában nem kínálhat új kiindulást, amennyiben mozgása nem több pusztá alakváltozásnál. Tartalmi megfelelő híján nemcsak önállósítja a diszkontinuum mozzanatát, de egyben rögzíti, megmerevíti, állandósítja azt. Minthogy a tárgyasulás egyben az időnek mint szubjektív létformának a termelése, a pénz kiindulópont gyanánt éppen e szubjektumtól új formáját tételezi. Ilyenképpen diszkontinuumot rögzítő forma-mivolta tulajdonképpen egy új struktúrára való átmenetet jelez, mégpedig olyanra, amelyet az időnek közvetlen szubjektív formában való elkülönült, önálló jelenléte szab meg, és amelyben következésképpen a társadalmi idő közvetlen szubjektivitás formájában elsajátítható. Márpedig ez egyet jelent a régi struktúra szétbomlásásával.

Valóban, a folyamat kibontakozásának eredményeként a korábbi formákra annyira jellemző társadalmi egység alapvető összetevőire, elemeire hullott szét. Marx *A zsidókérdéshez* című ifjúkori művében ekképp jellemezte az új helyzetet: „A polgári társadalmat egyszerű alkotóelemeire zúzza szét [a polgári forradalom. — Sz. G.], egyrészt az *egyénekre*, másrészt azokra az anyagi és szellemi elemekre, amelyek az egyének élettartalmát, polgári helyzetét alkotják.”⁵ Az alkotórészekre történt felbomlás tulajdonképpen magának a meghatározódásnak az átrendeződését, pontosabban átstrukturálódását jelentette. A meghatározódás is alkotó mozzanataira tagolódott, és ezzel maga a folyamat mintegy fellazult, amennyiben a társadalmi egész összetevői külön-külön saját mozgásteret nyertek. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy az összetevők között kiegyenlítődés jött létre a meghatározódás viszonylatában, hiszen mindegyik — legalábbis viszonylag — önálló lett. A legfigyelemreméltóbb sajátosság ebből a szempontból az a körülmény, hogy maga az élő, eleven tevékenység egy szintre kerül az anyagi-objektív (és szellemi-objektív) feltételekkel. Ez a sajátos helyzet két kölcsönös ellentétes előjelű mutációra enged következtetni.

Egyfelől arra, hogy az élő tevékenység önálló, az objektív-anyagi feltételektől viszonylag független mozgásra tett szert. Ebből az is következik, hogy külön lehet és kell beszélni az idő tárgyasult és nem-tárgyasult formájáról. A természeti közösség szintjén ilyesmiről nem lehetett szó, amennyiben a két mozzanat feloldhatatlan egészet alkotott.

* Ennek a racionális magatartásnak, életmódnak a mintáját Max Weber Franklin Benjaminsnál vélte felfedezni.

Másfelől a társadalmi egészlet alkotó objektív és szubjektív összetevők ki-egyenlítődése arra is utal, hogy megszűnt az a természetes rangsor, amely a természeti közösséget jellemezte, és amelyben a szubjektumtól kivételes helyet, eleve „meghatározó” szerepet töltött be. Bizonyos értelemben egyenrangúság jött létre a társadalmi lét anyagi-tárgyasult feltételei és a nem tárgyasult élő tevékenység között. Persze egy pillanatra sem szabad megfeledkezni arról, hogy ebben az egyenrangúságban végső soron magának az időtermelésnek két külön, viszonylag önálló mozzanatra történt tagolódása, elkülönülése rejtőzik, más szóval az a tény, hogy az élő tevékenységnek mint az időtermelés szubjektumának termelése önálló objektív társadalmi mozzanattá lépett elő, önálló társadalmi jelentőségre tett szert.

Már az eddigi elemzés is sejteni engedte, hogy a szóban forgó mutációk éppen a meghatározódás szemszögéből nyernek igazán relevanciát. Mindenekelőtt azért, mivel a tárgyasult anyagi-szellemi feltételeknek és magának az élő tevékenységnek az elkülönülése, viszonylagos önállósulása, rangbeli kiegyenlítődése nyilvánvalóan arra utal, hogy ezen a szinten maga a meghatározódás is minőségi változáson megy keresztül.

A pénz — miként már kiderült — maga is tárgyasult forma, igaz, nem konkrét, hanem elvont tárgyasult nyugtáz, de mégiscsak egy megelőző tárgyasulással, és ennyiben meghatározódás eredménye. Egész pontosan, a használati értékekben tárgyasult elvont időt szűri át és rögzíti társadalmi időformává. Márpedig ez azt jelenti, hogy a benne kikristályosult idő magát a lezárult meghatározódást, tehát az időt mint meghatározottságot nyugtázza. Ebben az értelemben a pénzben rögzült meghatározódás-mozzanat az egyéni tevékenység utólagos és ugyanakkor elvont társadalmi meghatározódását hordozza. Márpedig az utólagos jelleg egyet jelent azzal, hogy a már lezárult, befejezett folyamat oldaláról, a lezárulás, a befejezés feltételével és árán képes a cselekvés önmagát meghatározni. Ráadásul ez az önmeghatározás csupán elvont, amiből nyilvánvalóan az következik, hogy miután az árutermelő tevékenység nem vonhatja ki magát a konkrét használati értékekben való tárgyasulás kényszere alól, a társadalmi önmeghatározás a következő ciklusban való tárgyasulás kényszere alól, és ugyanígy a végtelenségig. Mindez végső fokon annak következménye, hogy a társadalmi idő formájában történő meghatározódás nem magának az időtermelésnek a szférájában történik, hanem a cserében, amely itt külső, utólagos mozzanat. Nos, mihelyt megjelenik az idő elkülönült, viszonylag önálló, eleven, szubjektív tevékenység alakjában, ez a korlát eltűnik, amennyiben a csere maga a termelés szerves momentumává lép elő. Ezzel a csereaktus többé már nem lezárulása a meghatározódási folyamatnak, hanem egyenesen elindítja. Csak hogy ezzel maga a pénz is változáson esik át, elveszti a közvetlen társadalmi idő megtestesítésére vonatkozó korábbi kizárólagos előjogát, hiszen mellette és vele szemben ott van az önállósult eleven tevékenység, az idő mint közvetlen szubjektivitás.

4. Mihelyt a pénzt eleven tevékenységre cserélik ki, már nem az hordozza valójában közvetlenül az elvont társadalmi időt, hanem a bérmunka. Henri Guittou egyenesen úgy véli, hogy az idő mint cseretárgy csak ebben a viszonylatban (illetve ezen a szinten) jelenik meg. „Az idő egymagában nem alkothat cseretárgyat — írja —, kivéve a munkapiacot, ahol a szubjektum munkaidőt ad el.”⁶⁶ Abban kétségtelenül igaza van, hogy a társadalmi idő a maga önálló eleven közvetlenségében itt, csak itt lép először színre. Ám ha nem vesz tudomást arról, hogy a pénz maga is időt, már megtermelt, tárgyasult, megszilárdult időt testesít meg, akkor éppen a lényegét sikkasztja el ennek a cserének, azt tudniillik, hogy itt tárgyi időt cserélnek eleven időre, holt munkát élő munkára.

Ha eredetileg a pénzben a már megtermelt idő mint üres, elvont tartam tárgyasult, a bérmunkában a társadalmi idő valóságos eleven tartamként objektiválódik. Itt a tárgyasult maga az élő tevékenység mint munkaképesség, mint alkotó energia testesíti meg. Ebben az ellentétes kettősségben a pénz most már az időt mint pusztá formát hordozza, a bérmunka a társadalmi időt valóságos emberi tartalomként tárgyasítja.

A bérmunkában múlt, jelen és jövő egyidejűsége új, különös tárgyi formát ölt. Benne a múlt mozzanatát éppen a bérmunka-jelleg képviseli, amely egyben különös tárgyasult is megszabja. A tárgyi mivolt különössége abban áll, hogy ez a tárgyasult valóságos szubjektivitást, eleven tevékenységet hordoz, azaz magát az időt mint eleven mozgást, változást, fejlődést. Egyszóval a tárgyi meghatározottságban maga a jövő feszül. Mármost a jövő, vagyis ez az eleven alakulás, folytonos változás, szüntelen újulás újra meg újra szétfeszíti a múltat hordozó tárgyi meghatározottságot. Nos, éppen ennek a közvetlen tárgyi mivoltnak ez a visszatérő leküzdése adja a valóságos jelent. Olyan újszerű időstruktúrával van ezért dolgunk, amely lényegileg eltér minden korábitól, már csak azért is, mivel itt

az egyidejűség alapja már nem az idő mint meghatározottság, hanem az idő mint meghatározódás. Következésképp a jelen itt nem eleve adott, ellenkezőleg az nem más, mint maga a folytonosan megújuló önmeghatározás, annak a mértékében, ahogyan a közvetlenül társadalmi tevékenység újra meg újra leküzdí a múlt korlátját, uralmát. Mindez valójában azt bizonyítja, hogy a jelen mozzanatának fő tartalma a társadalmi idő feletti rendelkezés problémája. Ilyen formában mind ez ideig nem tevődött — és nem is tevődhetett — fel a kérdés, már csak azért sem, mivel nem létezett az idő elkülönülten, önálló szubjektivitás formájában.

A pénzben is a közvetlen társadalmi idő ölt ugyan testet, de csupán lezárultság, tárgyisággá szilárdult formában, és ami a legfontosabb, csupán véggont gyánant, miután átment a konkrét tárgyasulás és a kiválogatás, illetve a társadalmi meghatározódás fázisán. Ezúttal lényegesen más a helyzet, éppenséggel fordított. A kiindulóponst most a csupán formailag tárgyi, de még nem tárgyasult élő tevékenység alakjában jelenvaló társadalmi idő. Egyszóval itt a társadalmi idő nem a meghatározódás végeredménye, lezárt tárgyiság formájában, hanem éppen ellenkezőleg: a meghatározódás kezdő, kiinduló mozzanata, szubjektivitás, azaz önmagát alakítani, fejleszteni, meghaladni képes élő tevékenység alakjában. Ennélfogva ezen a szinten a társadalmi idővel való rendelkezés kérdése közvetlen az időtermelés mikéntjének, meghatározásának (megszervezésének) a problémája. Rendkívül jellemző ebből a szempontból az a mód, ahogyan a társadalomgazdaságivá tágult és közvetlenedett idő problematikája betör a jelenkor polgári közgazdasági tudatába. A polgári közgazdászok is kezdik felfedezni, felismerni a pénz és a társadalmi idő összefüggését. Szemléltetésképpen hadd idézzük a jelenkori kapitalizmus legnagyobb hatású közgazdászának, J. M. Keynesnek a véleményét: „Jellemző tulajdonságai révén a pénz mindenekelőtt finom eszköz a jelen és jövő közti viszony közvetítésére.”⁷

5. A bér munkában a társadalmi idő már eleve tárgyi meghatározottság mi voltában van tételezve. Eppen ebben jut kifejezésre a múlt uralma a jövő felett, a holt munka uralma az eleven tevékenység felett. Ez a sajátos ellentmondás azt a tényt nyugtázza, hogy a termelés céljának a hordozója továbbra is a pénz. Ám most már ezt a tisztét csak bér munkává átlényegült minőségében töltheti be, ami azt jelzi, hogy egyrészt uralma valójában csak formai, és hogy másrészt a meghatározódás folyamata minduntalan túllép ezen az uralmon, újra meg újra feloldja a benne testet öltött tárgyi időmeghatározottságot. Ennélfogva az elvont idő tárgyi uralmát a meghatározódás során újra meg újra vissza kell állítania, amit csak olyképpen valósíthat meg, hogy az élő tevékenységet mind szélesebb arányban és mind növekvőbb fajsúllyal termeli újra.

A meghatározódásnak ebből a sajátos alakulásából két jellegzetesen újszerű következmény érdemel itt figyelmet.

a) A pénz célfunkciója mellett, és annak ellenében, megjelenik, sőt hovatovább előtérbe kerül az időtermelés szabályozását közvetítő eszközfunkciója. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a csere most már nemcsak az eleven tevékenységet elvont társadalmi idővé tárgyasító aktus mi voltában lép be a termelés, illetve az újratermelés szférájába. Ő maga arra kényszerül, hogy ezt az aktust a visszájáról is elvégezze, más szóval, hogy akarva-akaratlanul közvetítse — és ezzel a maga módján ellenőrzése alá vonja — az élő tevékenységnek nem tárgyi, tehát közvetlen szubjektum formájában való termelését, illetve újratermelését is.* Csak hogy ezzel a visszájára-fordulással a tárgyi idővel, azaz a múlttal együtt és egyidejűleg ő maga az eleven időt, azaz a jövőt is kiindulópontként tételezi, vagyis közvetlenül ellentétbe kerül tulajdon lényegével. Ezúttal számunkra azonban a lényeges az, hogy most már magának a pénznek a mozgásában is, átmeneti mozzanatként ugyan, de sor kerül annak az új időstruktúrának az integrálására, amely ez ideig éppen a pénz, azaz a tárgyi meghatározottságnak, a múlt uralmának visszatérő leküzdési folyamatát jellemezte. Röviden: ami eddig csupán a tartalom síkján — a forma ellenében — jutott érvényre, az most az általános forma alakjában is jelentkezik.

b) Ha közelebről szemügyre vesszük a fenti következményt, mögötte egy másik sajátos, rendkívül figyelemreméltó folyamatot fedezhetünk fel. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a tudományos-műszaki forradalom egyfelől magának a termelésnek az objektív időstruktúrájában is lényeges mutációt eredményez. A tudomány hovatovább közvetlenül termelőerővé társadalmiasulása az időstruktúra szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy most már objektíve megváltozik

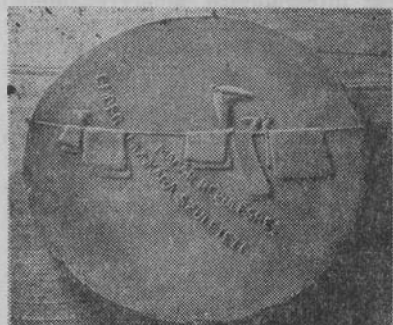
* Itt tulajdonképpen az ún. fogyasztói társadalom jellegzetes mechanizmusáról van szó, jelesen arról, hogy a szubjektumnak mint fogyasztónak a termelése, illetve újratermelése a tőkeértékesítés folyamatában alapvető objektív feltétellé, létszükségletté vált.

a termelés célja: többé már nem lehet cél a társadalmilag elvont idő. Mihelyt a tudományos kutatás, az emberi megismerés az újratermelési folyamat közvetlen mozzanatává önállósul, óhatatlanul jelentkezik a társadalmilag konkrét idő termelésének a követelménye. Egyszóval objektíve a cél ezúttal már magának a jövőnek mint tudományosan programozott és modellált társadalmi tevékenységnek a termelése, újratermelése. Sajátos, de mindenképpen figyelmet érdemlő megfogalmazást kapott ez az új követelmény Fred L. Polaknak az 1970-es várnai, VII. Szociológiai Világkongresszuson előterjesztett referátumában. Ebben a már címében — *A célok célja felé* — is sokatmondó közleményben a szerző (aki egyébként az egykori frankfurti iskola köréhez tartozott) a szociológia időszerű feladatát a következőkben summázta: „A jövő céltudatos, irányított, haladó, jól átgondolt és hatásos átforgalmazását, vagyis az úgynevezett futurokreációt kell előtérbe helyeznünk.”⁸

Másfelől a tudományos-műszaki forradalom időstruktúra-átrendező hatása közvetlenül az élő tevékenység síkján is megmutatkozik. A legkorszerűbb tudomány és technika alapján szervezett, automatizált, kibernetizált stb. termelés azzal a következménnyel jár, hogy magának a termelőnek mint szubjektumnak a termelése nemcsak hogy külön mozzanattá önállósul, de ugyanakkor a társadalmi újratermelés biztosításának hovatovább elsőrendű, nélkülözhetetlen feltételévé lép elő. Más szóval az időnek közvetlenül szubjektív képességek, tudományos-műszaki képzettség, alkotókészségek formájában való tárgyasítása objektív társadalomgazdasági szükségletté emelkedik. Következésképp mindinkább beigazolódik Marx zseniális előre látása, amely szerint a termelőerők magas fokú fejlettsége, a tudománynak a termelés szférájába való behatolása nyomán a közvetlen munkaidővel szemben hovatovább a közvetett munkaidőre, azaz a termelő egyén tudományos termelésére, állandó fejlesztésére tevődik át a hangsúly. Jellemző, hogy ma már maguk a polgári közgazdászok is felfigyelnek erre a tendenciára. J. Fourastié a közvetlen munkaidő objektív történelmi folyamatát nyomon követve arra a következtetésre jut, hogy az ezredforduló embere már csupán mintegy 40 000 órát fog közvetlen munkaidőben tölteni, szemben a század eleji százezres, illetve a jelen időszak hetvenezres összórászámával.⁹

JEGYZETEK

1. A. I. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Bp., 1974. 84—85.
2. Marx—Engels *Művei* 46/I. Bp., 1972. 374—375.
3. Henri Bergson: *L'évolution créatrice*. Paris, 1934. 11—12.
4. Henri Guitton: *À la recherche du temps économique*. Paris, 1970. 107.
5. Marx—Engels *Művei* 1. Bp., 1957. 369.
6. Henri Guitton: *Uo*.
7. I. M. Keynes: *Teoria generală a folosirii minii de lucru, a dobânzii și a banilor*. Buc., 1970. 302.
8. Fred L. Polak: *A célok célja felé*. In: *Társadalmi tervezés és szociológia*. Bp., 1973. 147.
9. J. Fourastié: *Les 40.000 heures*. Paris, 1965. 27.

Zsakó Zoltán plakettje